

Veglias isonzas alpestras en Surselva

Autor(en): **Soler, Rest Antoni**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **21 (1928)**

PDF erstellt am: **20.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-882081>

Nutzungsbedingungen

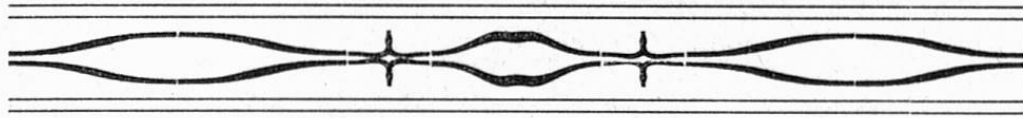
Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Veglias isonzas alpestras en Surselva

da

Rest Antoní Soler.

Motto: Bein ponderei nos usits vegls
E lu da quels ils buns salvei;
E tut il niev examinei
Manedlamein culs mauns, culs egls
Ed essas lu sedecidi,
Sche vegl e niev endretg uni!

La surscripziun della presenta lavur fa forsa parer a beinenqual pur modernisau, ch' il scribent de quella seigi in tgau dapersei cun in' antica cavazza de tiasta emplenida mo cun tschagrun e sfundretg e tal audi strusch pli enten il ravugl della societad moderna progressista; el astgi ussa gagliardamein far il fagot e lu il sbargat sur mar vi enviars la perpetnadad; franc negin clomi suenter de star aunc empau cun sias ideas dil temps vegl. Po tut esser! Hai nuot per mal, sun gie in vegl e supiervi tuf sursilvan, ch' ins savess strusch duvvar pli; gnanc de far in schliet mir tgamin buc.

Denton, sche jeu vi scriver enzatgei pigl *Ischi*, sche stoi jeu far quei aunc en nossa val de larmas, suenter fuss ei memia tard. Pia era nuot per mal a mi!

Remarcar vi jeu, ch' igl ei buca mia intenziun de confruntar mintgamai las isonzas veglias cun las novas e trer ordlunder las resultontas conclusiuns — na, quei surlasch jeu a scadin lectur; quel enconuscha las modas dil temps present e perquei descriv' jeu mo ils usits vegls cun classificar quels en commensurdas parts.

I. Avon la cargada.

1. Mintga stad ein ils cautegias ils capos dell' alp. Aschia eis ei stau da vegl enneu. La sort decideva mintgamai, quals pursanavels obtenevan quella honor. U ch' ei mava suenter purs ni suenter dretgs. El davos cass savev' ei tucrar plirs onns al medem, mintgamai sco el possedeva dretgs, aschia ch' il pur beinstont funzionava dus ni plirs onns in suenter l' auter sco cautegia. Vieuas ni mattas veglias numnav' ins «rischuras» enstagl cautegias. Tal uffeci vegneva tschaffaus si fetg serius. La direcziun digl entir menaschi alpester purtava gronda responsabilitad cun sesezza ed era bugen exponida a nauscha critica da vart de malvugli arpagauns. Perquei sespruava scadin cautegia ded esser carschius per sia missiun. Ina certa luschezia ded esser in cautegia «secundum ordinem» haveva mintgin. Gia il padrin de miu basat schevi, ch'inton quet stoppi mintga schulori haver per saver ademplir sias obligaziuns bein ed endretg; quei seigi tut auter, che ded esser mo in muntatuttina. La paga per scadin cautegia fuva minima; per or-

dinari in tschagrun, ch' el saveva encurir ora suenter egl e regl — naturalmein in dils pli gronds e buca ual in dils pli dirs — ina magnucca ni silmeins ina mesa e lu tscheu e leu aunc pli u meins pischada sco indemnizaziun per spesas cibaras alla fumeglia. «Nossadunna d' uost» tuccav' ei de dar gentar al signun, la dumengia sisu als pasters e l' altra als zezens. En quell' obligaziun sedividevan ils cautegias. In gentar de vaglia: suppa cun pelle-tscha melna e giuta dumiec; puolpa, schambun, andutgel, spinal, amplius cun egls ners — tut cotg lien bein ed endretg. Sentelli, ch' ei udeva era vin leutier, che vegneva bonificaus entras tagl-pustretsch. En daner existeva negina indemnizaziun — da quei temps valeva l' honor digl uffeci dapli che la pagaglia.

Gia baul digl unviern entschèveva l' activitad dils cautegias. L' emprema causa fuva de pladir la fumeglia. Quei daventava en sempla moda, monotaton cun tut quitau e precauziun. Oravon vegnev' ei pladiu il signun. Quel stuev' esser in um de quitau en tuts graus, nunpartischonts cun fumeglia e tiers, in bien mulscheder e capir bein vid biestga malsauna. Aschia las condiziuns cardinalas. Il pladir l' ulteriura fumeglia surschav' ins allura al signun. Quel sedeva tutta breigia de componer ina famiglia alpestra, che saveva luvrar e viver en buna pasch ed harmonia. Ton sco pusseivel sespruav' ins de mantener buna fumeglia per biaras stads. Quei fuva dal temps vegl in' honor per pur-

sanavels e fumegls, ussa deplorablamein quasi ina zanur de stuer survir plirs onns en la medem' alp. Ins considerava il survetsch per pli impurtont che empau pagaglia dapli. Ed ussa?? Tenor ina gliesta d'ina grond' alp muntavan las pagaglias della stad 1860: il signun 51 rentsch (86,70 fr.), il zezen 31 rentsch (52,70 fr.), ils pasters l' in 21 rentsch (35,70 fr.) ed il buob in tschagrun. — En in' alp cun 90 biestgs schetgs havevan ils dus pasturs in binal dumiec, in paun, ina mesa crenna caschiel per tgau e lu aunc en daner 5 rentschs l' in. De mo talas pagaglias savess ei natural ozildi buc esser raschieni pli.

Avon cargar stuevan ils cautegias haver gl' entir inventari dell' alp complets avon mauns e tut en uorden ed era controllar, sch' il zezen della stad haveva schau anavos sufficientamein lenna per tontas e tontas caschadas.

Era per la scotg' ascha stuevan ils cautegias haver quitau. En las alps damaneivel vegneva la brel de scotg' ascha svidada, ed avon la cargada havevan ils cautegias de rimnar en quella la primavera a casa e lu transportar tala en ina moda ni l' altra avon cargar sin l' alp. En alps pli allontanadas vegneva la scotg' ascha schada en la brel sur unviern e culla cargada buglida si e puspei messa en la brel tschuffa cun metter denter raggischs d' urtgiclas, scrottas cun frina terc ni outras ingredienzas pauc aromaticas, e quei dava lu ina triacca non plus ultra per fabricar bien tschagrun!?

Era ina resgia, cugnadas e cugns d'ischi per fender ora zuols e cuschs stuevan esser en sufficienta disposiziun dil zezen (tersiel). Strom, cozzas, tufflars e batlinis havevan ils cautegias de furnir, tut senz' indemnisaziun, era sche quellas caussas fussen stadas populadas gia all'entschatta rehomein cun tiers «manedels.»

2. Mo era ils pursanavels sepreparavan sil di della cargada. Vaccas malsaunas dagl iver, zoppas, sparunadras, sgurrieras vegnevan refusadas dall'alpegiaziun. Corna gitta sco siblas stueva vegnir smuttada, schiglioc fuva la cargada sclausa. Ils s. h. pors stuevan esser bein enferrai, sentelli el nas e buc en las tschaccas. Vadias trenav'ins alla posta sin favoreivla alpegiaziun. Aschi baul sco pusseivel vegnevan quels buentai la primavera vid il buentader ed ils davos 8—15 dis avon cargar schav'ins maner orasut; en uauls ni sin pastiras schurmegiadas, per ch'els possien ton pli tgunsch resister al clima alpester. Cunzun la biestga sche-tga vegneva intercurida conscienziosamein pervia de plugliadira, de diarvets etc., sinaquei ch'ella perecliteschi buc il proxim. In vegl e bein plitost fasierli pur ha giu detg inaga a mi en tutta perschuasiun, che quei fuvì ortgadads, plugls, pelischs e reischens tschetschien ora mo il schliet saung da gliend e da tiers e seigien pia nizeivels; aschia schevi e trafficavi sia tatta e seigi vegnida varga navonta onns veglia. Po esser, sch'igl ei ver, jeu hai mai empruau quei mordent experiment vid

memez. Aschia preparai, vegnevan ils vadials cargai robusts e hurtis; els savevan pastgar ed era beiber aua ord puozs e dutgs e fagevan sur stad tut megliera prova, ch'ils «vadials» moderns ded ozildi.

II. Usits duront la cargada e sur stad.

Ina dellas pli impurtontas isonzas veglias alpestras en nossas alps fuvan las «mesiras». Sur de quellas anfla il lectur ina intressanta ed exacta lavur en tom XVII digl «Ischi» da Gion Pieder Caminada. Era nies poet sursilvan, prof. Muoth d. b. m., ha decantau quell' instituziun en in bi e perfetg epos romontsch, e jeu serefereschel specialmein sin quellas duas ovras, senza vuler descriver las «mesiras» da novamein. Remarcar vi jeu mo, che quella isonza ha calau en nossa Surselva denter ils onns 1855—1865 per ceder al sistem de pesar il latg. En certinas alps vegn ei puspei mesirau mintga tschavera il latg, enstagl pesau. Purs filisofics pretendan, ch' il mesirar il latg seigi pli gest, ch' il pesar — pia en quei cass fussen nos vegls stai pli sabis, che nus sabiuts moderns — sch' ins atga dir quei da bass mo sut vusch.

1. *Il di della cargada.* Quei fuva in di de fiasta alpestra, silmeins pertenenent la luschezia de mintga pursanavel. Loschs era scadin de saver cargar vaccas fermas e bunas de latg; las fermas havevan de funzionar sco pugnieras; las latgieras sco miserieras. Avon cargar vegneva la biestga

adina regulada bein. Els primavauns vegnevan las vaccas paschentadas sera e damaun sils praus per recuvrentar ellas cul latg e lu saver concuorer tiellas mesiras honorificamein.

Las pugnieras havevan avon cargar ils megliers dis de cucagna, il meglier fein sec, bubradi, latg, paun ed auters surrogats; quei muncav' a buc ina. E lu vegnevan ellas strusch mulschidas, per surtut buca smasar la fermezia corporala. Il di de cargar fuva quasi condiziun, che quellas stuevan avon la lutga far sparuns dil miervi, scavar si tschespets e terratsch cun peis e corna, far seriusa tschera culs egls gross ed aunc dar enqual recent e nausch buorl. Quei leventava respect tier grond e pign, giuven e vegl e lu spetgav' ins ch' il combat daventi vehements. Ei deva purs, che survevan a lur heroxas aunc vinars avon catschar en l' alp per augmentar vez e nauschadad. Ina gada era schabegiau in remarcabel cass cun las duas cappas. Ina haveva en consequenza digl alcohol survegniu regl ed energia, fuva quasi vietia — l' altra haveva piars tut tschaffen de sefar de ferma — era daventada dormulenta e totalmein passiva, da maniera ch' ella ha gnanc pugnau buc. Cuort e recent: il patrun irritaus tochen sum lumgna a l' auter cul fest ina tala frida giu pella cavazza, che quel croda per tiara ed ha stuiu vegnir transportaus malamein a casa. La consequenza ei stada la lutga denter ils patrums avon la competente dertgira. Resultat: multas e scamond de por-

scher alcohol a vaccas en quell' alp ed aschia preservar leu pugnieras e narradira da malemperneivlas consequenzas. — Mintga proprietari de pugnieras pertgirava quellas tochen il mument della lutga dapersei ordenter auter biestgam. Ils duels fuvan usitai en stavel. L' existenta regla pretendeva, che las pugnieras stuevan vegnir menadas in' encunter l' outra agraden ed agradora, surtut buca surengiu, schiglioc vegneva lezza a culiez a quella giusut e quei sequalificava per pregiudeci e tradiment. Ils umens astgavan purtar negin fest en maun e sin ina certa distanza schar liber las vaccas. Tier repetiziun attaccavan las pugnieras ina l' outra sco ellas vegnevan a frida. La lutga fuva finida, cura ch' ina astgava buca semetter en pli, quell' era piarsa. Silsuenter vegneva la ferma menada tiella pugnada puspei cun ina nova ed aschia vinavon tochen alla fin. Per ordinari dev' ei lu sescagnems e sbarradas denter ils proprietaris, che serepetevan savens a casa duront l' entira stad. Gl' entir publicum present assisteva als duels cun grond interess. Beffas e gomias muncavan mai. La pissiun che regeva possi la sequenta raquintaziun illustrar. En in' alp haveva in puranchel ina nauschira vacca, ch' ins taxava ordavon pella cappa de pugnar. El fuva in um pign e mendus e lai menar sia heroxa in auter pursanavel tiella lutga. El seseva sin tetg-tegia e mirava tier. La sia vegn sut. Silla risada dils aspectaturs excloma Toni pign sin tetg: «Dus umens ed ina vacca han adina dumignau ina vacca»,

el carteva tradiment. Va a casa, repetend quels plaids da contin di e notg ed il tierz di eis el morts pervia della concernenta afflicziun. — Er il sport de pugnieras ei alla fin dil davos tschentaner curdaus en decadenza, ed ins carteva, ch'el svanessi per adina. Mo els davos dus decennis eis el puspei levas si ord la cupidada. Ins anfla ussa quasi en mintga vischnaunca pli u meins tala ortga narradira, che tratga d'anflar la rendita della vacca en la corna enstagl egl iver de quella.

Vargadas las lutgas dellas pugnieras compareva il cautegia avon gl'esch tegia e clamava ensemen ils pursanavels e la fumeglia. Sentelli che quei diventava cun dignitara preschientscha e seriusadad d'in um d'uffeci. Oravontut fa el attents scadin fumegl sin sias obligaziuns de survetsch ed admonescha tier conscienziusa adempliziun de quellas. Fuvan pasturs per l'emprema stad en quell' alp, sche haveva in versau arpagaun quasi priu en uatga cun quels las logadas malsegiras de pasculaziun, ils trutgs, ils puozs e buentaders etc. e dau las necessarias instrucziuns sul pascular giu ils singuls reviers e co tener regola ed economia cul pastg sur stad. En biaras alps existevan reglas ed ordinaziuns en scret, las qualas vegnevan legidas avon dal cautegia alla fumeglia alpestra. Silsunter visava il cautegia, che immediat suenter esser catschau en stavel vegni fatg inspecziun della biestga mintgamai en preschientscha dils proprietaris e che mintgin hagi lu prontamein d'exequir las ordras

dadas ni eventual de pagar las multas decretadas e quei enteifer treis dis senza negina remischun de suspensiun. Lu vegnev' ei fixau il di, che scadin arpagaun haveva infalliblamein de vegnir sill' alp tiella lavur cumina, per ordinari il tierz ni quart di. En biaras alps fuva igl usus, ch' il signun haveva de far ord l' emprema stera ual tontas ulivas panazunettas sco eran purs, e lu saveva mintgin prender ina tala a casa la sera sco indemnizaziun pella prestada lavur cumina. Tscheu e leu exista quei usus aunc ozildi.

Duront il rimnar las vaccas entras ils pasters vegnevan las sorts dils mulsheders arranschadas e tratgas. Quellas vegnevan fatgas aschi ulivas sco mo pusseivel ariguard diember, quatum de latg e qualidad digl iver, lomas ni diras. Duront mulscher stueva scadin proprietari star sper vacca e mulscheder, e sch' il fumegl haveva de far objecziuns sur mendas digl iver pertenenent ina u l' outra vacca, sche daventava quei en preschientscha de sia maiestad, dil cautegia, che disponeva sul respectiv cunfar. Avon la mulschida astgava buc in pur bandunar il stavel. Ei vegneva lu aunc ordinau als fumegls de mulscher mintga sort en medema retscha scadina tschavera e la radunonza fixava l' ura per sera e damaun de stavlar ed entscheiver a mulscher. Existessen quellas reglas aunc ozildi en exacta vigur, sche vegnessen beinenqual process buc instradai, che fan savens ga ils fumegls responsabels innocentamein per haver lavagau enten mul-

scher ils ivers allas vaccas, schegie ch' ils proprietaris de quellas ein en nuegl tiel mulscher ils pli miserabels tartogns. Suenters mulscher slavidravan ils purs aunc latg ton sco' i pudevan giu en lur maguns e mavan bials pleins a casa.

Suenters catschau ord stavel settractav' ei en alps buca memia allontanadas ded ira giu casa per «la marena s. Gion», aschia numnada vegnend per ordinari cargau entuorn s. Gion e Paul. Cheu mavan dus dels, in paster ed in zezen, giun vitg ed uclauns casa per casa tiels arpagauns per las buccadas s. Gion. Scadin prendeva cun sesez ina sadiala gronda per magazinari en quella ils magliems retscharts. Sentelli, che femnas regalavan quels biemauns. Marvegliuttas laghegiavan dabot en las sadialas per saver tgei fussi lien e co ellas havesien de secuntener per star a pèr allas autras. Ei vegneva dau pulitas buccadas de carns, spinals, andutgels, carn-piertg — pli rontscha e pli bugen — ovs, enqual petta etc. Quei surveva per vivonda alla fumeglia duront ils emprems dis. En alps pli allontanadas purtava mintga arpagaun la marena s. Gion sez il di della cargada.

Quell'isonza exist' aunc ozildi tscheu e leu. En enqual alp vegn ei enstagl de quei usus, dau duront la stad las buccadas sin l' alp, per ch' ils fumegls sappien las dumengias far ina grossa suppa cun carn e gross gnocs lien. Quei daventa per part aunc en alps della Cadi.

2. *La pasculaziun.* Cun l' economia dil pastg, cul pascular giu ils divers reviers existev' ei rigurusas reglas, che stuevan vegnir observadas conscienzusamein. Il di suenter cargar, schav' ins pascular la biestga libramein pil territori alpester entuorn per schar scatschar vaccas enconuschentas cull' alp empau lur regls e queidas de cuorer per tut ils encardens entuorn; dacheudenvi vegnev' ei lu teniu regla. Las empremas seras vegneva dau tscheina el proxim contuorn dil stavel, per buca schar tartignar e zappitschar buna jarva malnizeivlamein. Dis bletschs vegneva pasculau giu reviers cun jarva groppa cun tschef (netsch) e burschinas etc. Aschiton sco pusseivel vegnev' ei sespruau de consumar il pastg zart — muot, murlina — a dreugas uras, per surtut buca schar purginar quella buna jarva de nui e de valeta. Gronda peisa vegneva adina mess sil saver dar mintga di alla muaglia pli u meins pastg «entir», pastg frestg. Cun l' economia dil pastg fuvan nos vegls tut auters bughers, che nus moderns, nus essan en quels graus veritabels muntatuttinas, tups maccachis.

3. *Biestga malsauna.* Generalmein existev' ei en las alps pella fumeglia la rigurusa regla, che aschiprest ch' in tier vegneva empau recent malsauns stuev' il proprietari immediat vegnir avisaus e prender il pazient ord l' alp a casa. Ignorava la fumeglia quei duer, sche dev' ei per ordinari fundadas reproschas ed en cass de schliatas consequenzas vid il tier per negligentscha d' in u l' auter fumegl

vegnev' ei reduciu la pagaglia d' in tal commensuradamein dals pursanavels cun caschun della radunonza de pustretsch. Surtut stuevan vaccas ni genetschas, aschi spert sco ei semussava suspects pil fierer vadi, vegnir catschadas giu casa e surdadas al patrun.

Ed ozildi: Giachen e Gieri ed aunc biars auters socis sefutràn de prender tiers ord l' alp, quels sappien carpar leu en, l' assicuranza hagi gie de star botta. «Carezia proximala moderna»!

4. *Malauras cun neiv*. Tier bischas u neivs fuv' ei ordinaziun, ch' aschিপrest che l' alp era curclada, stuevan ils cautevias esser leu. Quels cun ils fumegls secunvegnevan cura la muaglia astgava far diever dil dretg d' untgida giu en ils uauls ni giu sin pastiras pli bassas. Quasi tuts documents existents cuntegnan la determinaziun, ch' avon 48 uras astgavan ils tiers buca vegnir mumentai ordsu l' alp; pia star en quella en neiv e sut la festa dils pasturs. L' alp «Cavel» havev' en cass de neiv stuschonza ad «Uresa» sin territori de Vignogn; pia ina distanza de 3—3¹/₂ uras viadi. Condiziun fuva, che per saver far diever de quell' untgida stuevan caldera e sadialas de mulscher era vegnir transportadas ord l' alp ad «Uresa», da maniera ch' ins sefutrava pauc de quei dretg d' untgida e teneva la bietga pli bugen en l' alp en neiv e fom. Determinaziuns de quella natira paradavan aunc en beinqual document. Ozildi vegnessen tals cun raschun strusch risguardai per valeivels.

5. *Il purment.* Quel restav' en l' alp tochen il di della scargada, resalvont en enqual alp, nua che la pischada vegneva dad' ora a proporziun de latg da vigelgia s. Barclamiu. Da Nossadunna d' uost purtavan ils signuns ord l' alp l' aschi numnada pischada de «Nossadunna» a norma ded $\frac{1}{4}$ crenna per vacca. En mia vischnaunca seregord jeu aunc bein avunda, co ils signuns purtavan quella fiasta suenter ch' il pievel fuva serimnaus en baselgia, mintgin lur ster en in curtè sin tgau per miez tempel en e tschentavan quella stera de t̄reis caschadas bein en retscha giu bass davon in altar lateral. Sentelli che quella stera fuva fatga si cun tutta breigia e fageva en fuorma e color stupenta parada. Ei vegneva resalvau en l' alp alla posta per la caschada sin quei di in revier cun pastg «muot» per obtener ina biala pischada melna. Suenter la fiasta vegneva la stera vendida dals ugaus baselgia ed il recav impundius per caussas de baselgia. Pil benedir l' alp survegnev' il plevon il respectiv quantum pischada medemamein sur stad. En entginas alps protestantas della Surselva ei quei usus d' indennisaziun per benedir l' alp semantenus aunc ditg suenter la reformaziun. Il predicant visitava all' entschatta della stad inaga la fumeglia; teneva avon a quella d' ademplir entut e pertut bein ed endretg scadin' obligaziun de survetsch ed obteneva persuenter pischada u caschiel sco da vegl enneu usitau.

Ei fuva generala isonza de trer il latg fetg vegl,

per recavar da quel ton pli bia purment; tuttina che quel curdavi ora buns ni schliats. In signun ha raquintau a mi repetidamein, ch'ina stad cun daries bischas e neivs hagi el giu en medem temps de treis uisas latg en tschaler, numnadamein: latg innocent, latg cucu (asch) e latg schelau. Quel teneva il latg sin 14 tschaveras e caschava consequentamein latg marsch. Ozildi tegn ins silpli tochen sin 5 tschaveras. Ei secapescha, che conform alla vegliadetgna dil latg fuva era la qualidad dil purment.

6. *Il caschiel* haveva ni mur ni savur. La dira crusta cun spir ruttadiras e sfendaglias serrav' en sesezza ina castga sostanza cun terments egl gronds, blaus, bials schetgs, pertgei il gras per far larmar e tarlischar els muncavan dil totaliter. Da termometer semiav' ins da quellas uras aunc lidinuot. La temperatura pil dar cuagl empruav' il signun cun il cumbel e quella pil turschar ora la cugliada cul bratsch entir; enstagl ded instruments sesurvev' ins pia de mieds natural artai da bab e mumma. Las magnucas vegnevan bunamein mai schubergiadadas da gritta e tgireuls, pertgei quella mondura conservavi il caschiel pli loms e pli tgunsch ruebels. Quella qualidad de caschiel eri fetg redeivla per commembers de famiglia e cunzun per gliend cattada en schurnada. Sentelli!

7. *La pischada* vegneva smaccada cun pugn, schuber ni tschuf, ensemen tier ster. Stera fagev' ins en las diversas alps era de diversa peisa,

de 10, 12, 13 e 14 glivras. Sil «stan de pieun» vegnevan tenor plaz treis u quater sters emplunai in sin l' auter ed il davos della stad stueva la stera veglia haver ina surfatscha grisch-verda, schiglioc fuva la pischada buca rontscha e buca redeivla.

8. *Il tschagrun* vegneva fimentaus sur fueina e silsunter mess sin crunas en tschaler, nua ch'el seornava ualti spert cun in peil grisch, che fuva pli liungs che la barba dil signun. En quella cozza mettevan ils viarms lur cuvis e semultiplicavan lu cun oreifer ried, da maniera ch' alla finala dev' ei immensa breigia de bandischar quels, e las ruosnas cavadas ora havevan sminuiu la peisa dil tschagrun savens per la mesadad de quel. Denton deva ei signuns, ch' applicavan in auter mied per scatschar ils revoluzers. Els mettevan plirs tschagruns en in sac e sbuglientavan quei en la scotga buglienta. Aschia dev' ei pli pintga breigia ed ils consumers dil tschagrun havevan enstagl de ruosnas el tschagrun aunc il gudiment dellas restonzas della vermaneglia suren.

9. *La vivonda della fumeglia.* Avon onns viveva nossa fumeglia alpestra spirontamein da spisas naturalas ord atgna producziun en l' alp u si da casa. Latg ni products dil latg formavan igl essenzial nutriment. Da quels temps udev' ins darar a lamentar de maguns fleivels, tschurri ensemen, ni perforai sin tuttas varts; ils stumis eran sauns e savevan supportar bunas, frugalas spisas naturalas. Igl ei in' ironia dil temps present, gie quasi

tuorp e vergugna de viver en l' alp cun surrogats moderns sco p. ex. cun maccaruns, fidelins, caffè, zucar, tuargias etc., tut adattau per magliar bia e pér lu survegnir la vera fom. Ins auda savens a criticar, ch' ei vegnevi tartignau bia memia biara groma e pischada cun cuschinar memia grass. Ei pudeva dar tals tartogns ual sco ei dat ozildi tschaccarnieras en cuschina a casa. Las spisas alpestras da lezzas uras fuvan bein nutritivas e dustavan excellent la fom, schizun en pigns quantums. Remarcabel eis ei, ch' ins recavava ord il latg a proporzion de quantum dapli purment, ch' en il temps present. Tenor in quen de pustretsch d' ina alp cun 50 vaccas e 4 fumegls de dato 1860 fuv' ei cumprau quella stad entut mo ina curtauna ris. Pauner' ei dau ina crenna per vacca e frin' alva ni de terc, sco il pur vuleva, ina mesa crenna per vacca. Eventuals vanzaments vegnevan vendi, ni taxai en pustretsch, en cass ch' ei era buca stau de basegns de retrer dals purs tut las ordinadas quotas. Ultra vegnevan las marendas usitadas consumadas gl'emprem della stad. Tut auter necessari de viver curdava ord il latg e ses products.

10. Jeu vi aunc menzionar zacontas *spisas veglias alpestras*, ussa strusch enconuschentas pli. *Spitg*. Spisa stoffia usitada plitost da mesiras per rinforzar empau il magun als arpagauns silla stad. Il necessari quantum groma cun dar tier frin' alva all' entschatta e far ferm fiug. Ina biala colur melna

ei la megliera enzenna per esser bein gartegiau. *Slampam*. Principalmein pils pursanavels dis de lavurs cuminas ni era da mesiras. En la panaglia vegneva mess cugliada tiella groma e lu tratg entuorn quella pulit moderau tochen tiel stadium de groma tratga. *Tarnantuc*. Pischada, paun e tschagrun barsau ensemen. *Bugliarsa*. Frin' alva brin barsada e lien aua ni latg. *Um vegl*. Frina barsada e lu fatg cuer en aua cun caschiel manizau. *Um selvadi*. Sco sura, mo enstagl caschiel tschagrun. *Buglia de volver*. Barsar lev la frina. Silsunter latg lien, pauc fiug. Inschign de volver entir en la cazzetta principala caussa. *Buglia de stumi*. Groma cun paun ner sgartau lien, turschar da contin, spisa de dis ruhs ni neivs per dar sufficienta resistenza al stumi encunter las malauras. *Buglia latg*, ni enstagl era penn. *Pul en groma, fermentins en latg, ris en latg* etc. ein tratgas, che vegnan aunc ussa cuschinadas ualti stedi.

11. *Usits religios*. Avon cargar fuv' ei generala izonza de schar benedir il spiritual tut ils muvels e cun quella caschun vegnev' ei dau a scadin tier in pezzi sal benediu e palma benedida mischedada denter. Il di della cargada signav' ins cun cotgel benediu ina crusch silla spatla dretga de mintga biestg ni schava digrar giu sin la crusch dil dies tschun daguots tschera benedida. La sera della cargada recitavan ils pursanavels avon che bandunar l' alp ensemen culs fumegls las ss. tschun plagas

cun in De profundis per implorar dal Tutpussent buna prosperaziun e prova della muaglia.

Dal temps vegl vegneva cantau la sera en nossas alps la «litanìa alpestra». Uras d' Ave Maria, enten vegnir stgir, serendeva la fumeglia osum il stavel ni sin in crest da maneivel ed il signun entschaveva a cantar ni clamar, plaun e ferm, la litanìa alpestra (l' Ave Maria dils signuns) e tshels fumegls recitavan en medem tun ils responsoris. En in gienà suandav' ins mintgamai en las alps cunfinontas cun quei clom. Dallas tuors dils vitgs resunavan ils tuchiezs dils zenns. Quei fuva in cuort, mo edificont e serius mument. Deplorabla-mein ha quella isonza religiosa calau dapi biars onns enneu en nies cantun. En ils cantuns s. Gagl, Uri, Obwalden exista quei usit aunc ozildi. Dad in signun vegl hai jeu aunc giu survegniu il text romontsch d' ina litanìa alpestra, il qual nies nun-emblideivel Dr. C. Decurtins ha publicau ella Crestomazia. En nossa Surselva ei quei usit vegnius practicaus il plidavos en l' alp «Titschal-davon» de Sursaissa. En Lumnezia vegn ei suenter la cargada dellas alps entochen la scargada de quellas, ni tochen ch' il davos èr ei medius ed il graun purtaus en, tucchau sur stad mintga sera d' Ave Maria tut ils zenns.

Ualti all' entschatta, sche pusseivel ils em-prems dis suenter la cargada, serendeva il spiritual dil vitg en las alps situadas sin territori de tala vischnaunca a benedir quellas. Quei usus stueva

adina vegnir exequius. En pergameinas de venditas e cumpras anfl' ins savens la benedicziun della alp condizionada sco obligaziun. La fumeglia tralascava mai de far oraziun quotidianamein. Sera e damaun vegnev' adina recitau igl «Aunghel dil Segner» comunablamein. Signun e zezen uravan duront lavar giu curtès las ss. tschun plagas ni era in rusari pign. Quasi mintga fumegl haveva en l' alp siu cudisch d' oraziuns. Vigelgia Nossadunna d' uost vegnev' adina giginau. Pér entuorn miezdi survegneva la fumeglia in frugal gentar consistent ord ris en latg cun groma tier. Era eventuals starlers e nursers vegnevan envidai tiel gentar sin quei di. Il di de runtada er' ei adina usus de recitar dals pursanavels avon il transport dil purment ord l' alp tschun requiems ed in Deprofundis en suffragi dellas olmas dils defuncts, che havevan inaga ni l' outra surviu sco fumegls en quell' alp.

III. La scargada.

1. Ual aschi bugen sco la fumeglia mav' ad alp, aschi bugen turnav' ella il di della scargada a casa cun bialas gaultas cotschnas e bratscha e queissa stagn pulpidas. Fuvan ils fumegls entras in u l' auter discletg denter la muaglia ni entras malas auras vegni unfis de star en l' alp, sch' entschavevan ils pasters a nudar gia il davos d' uost en lur festa las crennas, che muntava ils dis tochen tiella scargada. Il mument avon catschar ils tiers ord l' alp, vegneva la biestga pasculada sin in

pastget reservaus alla posta per quei di, sina quei ch' ella sappi vegnir mess' a mauns als proprietaris en ualti pareivla comparsa.

La sera avon scargar serendevan ils pasters giun vitg per retscheiver dallas mattauns dils cautevias ni era dad autras ils usitai matgs de neglas sin capiala. Sur de quei di la matta en la poesia de siu «negler»:

«Cun neglas brinas denter cotschnas
E surgentadas borlas glin,
Jeu decoreschel las capialas
Ad ils fumegls dell' alp mintgin
E quei levent' ad els faviala!»

Ils matgs vegnevan buca requiri, sch' ils tiers havevan in u l' auter buca fatg prova en l' alp tras ir' a frusta.

Il di della scargada prendev' ins neunavon bransinas e plutialas e taccav' il scadanem a culiez allas vaccas. La pugniera e la miseriera purtavan loschamein sut corna vi in tschuppi ord mescal cun enta miez ina biala negla. Il paster catschava quellas ordavon alla testa dil til; il zezen presapauc a miez; davostier il buob sco scua dell' alp. A casa, suenter che la biestga fuva prida a mauns, udev' ei als cautevias de dar marena als fumegls alpesters, che vegneva gudida culla capiala ornada culs matgs sin tgau. La dumengia sisu paradava scadin fumegl alpester ord las diversas alps cun siu matg sin capiala suenter il survetsch divin sin cadruvi. Quell' exposiziun vegneva contemplada da

pign e grond e leventava schalusia cunzun denter las mattauns e mintgina fageva il propiest de gl' auter onnfar aunc in pli bi matg, che l' outra uonn; pia concorrenza en l' estetica.

2. *La muntunada (runtada)*. La sera della scargada serendevan ils cautebias per ordinari en l' alp a muntunar, suenter ch' ei fuva «tiers giu latg». Il fierer giu latg daventava ina dellas davosas seras giu casa en preschientscha da tuts pursanavels. Il signun compareva leutier cun la gliesta della totalitad de latg e purment. Cheu vegneva lu quintau ora la quota de mintga sort purment, che tuccava mintgamai als singuls arpagauns. Cun quella specificaziun de muntun turnav' il signun puspei sin l' alp ed el culs cautebias preparavan tier la reparitziun. Las magnuccas vegnevan mischedadas ina denter l' outra sin las crunas de caschiel, veglias e novas, grondas e pintgas, saunas e dubiusas, aschi uliv sco mo pusseivel.

Gl' auter di sin ura fixada stuevan tuts crediturs de purment esser presents. En stavel stevan las menadiras prontas de retscheiver lur buordis. Ordavon declarav' il cautebia en qual cantun ch' ei vegni dau l' entschatta e co las 'crunas curdavan en retscha. In De profundis e las sorts vegnevan tratgas, mintgamai ch' ina fuva liquidada aschia vivon cun l' outra. Il signun stuschava sur in' aissa ord tschaler en tegia toc per toc en retscha sco fixau. Sursegliar per ulivar ora las sorts en peisa astgava buca daventar. Havev' ina sort memia bia

sche vegneva la davosa magnucca smasada pil surpli; havev' ella memia pauc, sch' obtenev' ella taglias dallas magnuccas reservadas per ulivament ni toccamenta tagliadas ord la sort antecedenta. Aschia schabegiav' ei beinduras ch' in u l' auter pursanavel obteneva depli toccanaglia, che magnuccas entiras. En medema moda vegnev' ei sortau ed ulivau pischada e tschagrun. Ussa havev' il zezen preparau il desiderau «slampam» e tut prendeva neunavon ses tschaduns e sfurlatava giu la bein lischnonta tratga cun regl e gust. Vanzar astgava nuot, da maniera, che bein enqualin survegneva il flad pli grevs, il pass pli cuorts e pli precauts sil viadi a casa, che sil tur della damaun ensi. Negin smarvegl!

Finida la tschavera suandav' aunc in' impurtonta tscharna. Cautegias e dictatorics pursanavels vevan teniu plaid e cussegl sulla cuntentientscha arisguard la fumeglia ed ei vegnev' ussa votau giu sur mintga fumegl, schebein ei seigi il giavisch de pladir quel puspei per in' outra gada ni buc. La fumeglia fuva presenta e tenor curdada della tscharna savev' ins observar tscheras loschas de cuntentientscha ni era aschas de malcuntentientscha. Quellas tscharnas havevan fritgeivlas consequenzas u sin stimulaziuns ni ameglieraziuns pil futur.

3. Il pustretsch d' alp vegneva tagliaus per ordinari in di dil meins de november entras tuts pursanavels en cuminonza. Sin quei di vegneva reservau ina buna magnucca, salvada si tiel cautegia e consumada ensemblamein cun bien vin valtlines sco

davos act de quei onn en caussas alpestras. Scadin fumegl obteneva sia gliesta cul num ed importo dils pursanavels e veva silsunter sez d'incassar la pagagiia.

Bein pia! Cun quei concludel mia lavur sur «veglias isonzas alpestras en Surselva.» Biars usus vegls ein auuc ozildi meglier, che biars moderns e biars ein en ver Paid strusch pli practicabels. Paragonei, zavrei ed uni, conform al motto: metodas veglias cun novas, salvei il vegl bien ed acceptei dal niev era mo il bien.

